

O‘QUVCHILARDA XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK USULLARI

Timur Muxammatovich Palekeev

*Qoraqalpog'iston Respublikasi Nukus
shahri 14 sonli mabtab psixologi*

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirishning psixologik usullari, metodlari va pedagogik yondashuvlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: xulq-atvor, o‘quvchi, psixologik usullar, rag‘batlantirish, intizom, motivatsiya, muloqot, ijtimoiy muhit, emotsional rivojlanish, tarbiya

KIRISH

O‘quvchilarda xulq-atvorning shakllanishi — bu ularning ijtimoiy va psixologik rivojlanishining muhim qismidir. Xulq-atvor orqali bola jamiyat qoidalarini anglaydi, boshqalar bilan munosabat o‘rnatadi va o‘zini boshqarishni o‘rganadi.

Xulq-atvorni shakllantirishda psixologik yondashuvlar muhim ahamiyatga ega. Bu yondashuvlar quyidagi asosiy usullardan iborat:

Rag‘batlantirish va mukofotlash: O‘quvchining ijobiy harakatlari, yaxshi natijalari va yordamchi xatti-harakatlari e’tirof etilishi kerak. Bu bola uchun motivatsiya manbai bo‘lib xizmat qiladi.

Ijobiy namuna orqali o‘rganish: O‘qituvchi va atrof-muhitdagi kattalar bolaga ijobiy xatti-harakatlarni namuna qilib ko‘rsatadi. Bola ularni kuzatib, o‘zida takrorlaydi. **Muloqot va maslahatlar:** O‘quvchi bilan ochiq va hurmatga asoslangan suhbatlar o‘tkazish, uning harakatlarini tushuntirish va qo‘llab-quvvatlash xulq-atvorni ijobiy yo‘nalishda rivojlantiradi.

Intizomiy choralar: Zarur hollarda intizomiy usullar qo‘llaniladi, lekin ular jazodan ko‘ra o‘rganishga qaratilgan bo‘lishi muhim. Bola xatti-harakatlarining oqibatini tushunishi kerak. **Ijodiy va interaktiv mashg‘ulotlar:** O‘yinlar, rolli mashqlar, guruh ishlari orqali o‘quvchi o‘z hissiy va ijtimoiy qobiliyatlarini rivojlantiradi. Bu xulq-atvorni mustahkamlashning samarali usulidir.

Emotsional rivojlanishga e’tibor: Bolaning o‘z his-tuyg‘ularini anglash va boshqarish ko‘nikmalari shakllansa, u stress va qarama-qarshi vaziyatlarni to‘g‘ri boshqaradi. Bu esa xulq-atvorga ijobiy ta’sir qiladi.

Individual yondashuv: Har bir bola o‘ziga xos xususiyatlarga ega. Psixologik va pedagogik yordam individual tarzda tashkil etilganda xulq-atvor shakllanishi samaraliroq bo‘ladi. Shu tarzda, pedagoglar va psixologlar birgalikda ishlaganda o‘quvchilarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish samarali bo‘ladi. Bu jarayonda

motivatsiya, muloqot, rag‘batlantirish, emotsional rivojlanish va ijtimoiy ko‘nikmalar birgalikda qo‘llaniladi.

Ijtimoiy o‘rganish ta‘limotining markaziy muammosi sifatida ijtimoiylashuv Amerikada XX asrning 30-yillari oxirida ijtimoiy o‘rganishning kuchli psixologik yo‘nalishi yuzaga kelgan. Ijtimoiy o‘qitish sohasida anchadan beri tadqiqotchilarning bir necha avlodi ishlab kelishmoqda. Bu avlodlar amerika psixologiyasining o‘zida ajratib ko‘rsatilgan. Klassik bixeviorizm nazariyachilaridan farqli ravishda ijtimoiy o‘qitish nazariyasi xulq-atvorda ichki motivatsiyaning rolini tan olib avvalo uning qo‘zg‘atuvchi funksiyasining muhimligini ta‘kidlaydilar, ular organik ehtiyojlardan kelib chiquvchi (ochlik, suvsizlik, og‘riq) birlamchi qo‘zg‘atuvchilarni jahl, ayb, harakatlarga ehtiyoj, qo‘rquv, xavotirlanish ikkimlamchi qo‘zg‘atuvchilarni ajratganlar. Psixoanalizda xulq-atvorning asosiy boshqaruvchisi qoniqish tamoyili ular tomonidan qo‘llab-quvvatlash tamoyiliga (rag‘batlantirish) o‘zgartirilgan.

Tadqiqot jarayonida Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Ta‘lim to‘g‘risida qonun, Sh.Mirziyoev asarlari, mavzuga doir adabiyotlar hamda internet manbalaridan foydalanildi. Maqolani yozish davomida nazariy-deduktiv xulosa chiqarish, analiz va sintez, mantiqiylik tamoyillari qo‘llanildi. Dastlab ijtimoiy o‘rgatish nazariyasi qat’iy obyektiv (pozitiv) empirik bilimlarni egallash metodlarini ishlab chiqishga yaqqol ifodalangan yo‘nalganlik bilan salbiy va ijobiy falsafiy asosga qurilgan.

Psixologik tadqiqot metodologiyasi rejalashtirishning puxtaligini ma‘lumotlarni qayd etishning tizimligini bog‘liq va bog‘liq bo‘lmagan o‘zgaruvchilarni nazorat qilish va o‘zlashtirishni miqdoriy baholashning mumkinligi talab qiladi. Individga xulq-atvor namunalari rollar, me‘yorlar motivlar, kutuvlar, hayotiy qadriyatlar, emotsiyalarni o‘tkazish orqali individning ijtimoiy xulq-atvorini hayotiy shakllantirishni ifodalash uchun N.Miller va D.Dollard tomonidan ijtimoiy o‘rgatish atamasi kiritilgan edi. Ushbu ilmiy yo‘nalish vazifalarini uning nazariy yetakchisi Bandura shunday shakllantirgan. XX asrning ikkinchi yarmida Amerika psixologiyasini rivojlanishi uchun ijtimoiylashuv muammosini asosiy deb hisoblash mumkin. Jamiyat bolalarni umum qabul qilingan me‘yoriy muammolar bilan muvofiqlikda o‘zlarida tutishlariga undashda qo‘llaydigan mexanizmlar ya‘ni usullarni yetilishi esa uning bosh maqsadidir. Ijtimoiy o‘qitish nazariyasi psixoanalizda (misol uchun antogonizm haqidagi dastlabki tezis, bola va jamiyatning qarama-qarshiligi) ba‘zi bir holatlarni qabul qilib o‘zlashtirgan va ularni o‘rgatishning bixevioristik tamoyillari bilan bog‘langan. Ijtimoiy o‘qitish yo‘nalishi nazariyasining butun bir spektridan iborat. O‘qitishning aniq mexanizmlariga yondashuvlarda nazariya mualliflarining qarashlari farqlanadi, biroq ijtimoiy xulq-atvorga o‘rgatish g‘oyasi ahamiyatini butunlay qo‘llab-quvvatlaydilar. O‘tgan asrning 40—50-yillarida manipulyativ laboratoriya eksperimenti tadqiqotning hukmron metodi bo‘ldi. Ijtimoiy o‘rgatishda bolalik o‘tib ketuvchi nevroz bilan qiyoslanganda xulq-atvor buzilishi va

qayta yo‘naltirish davri sifatiga tushunilgan. Bu tushunchalardan kelib chiqib, bolani ijtimoiylashtirishi uchun ota-onaning vazifasi quyidagilardan iborat bo‘lgan: ovqatlantirish, tuvakka o‘rgatish, bolada agressiyaning namoyon bo‘lishi, uni jinsiy identifikatsiyasi va me‘yoriy xulq-atvorning boshqa xususiyatlari bilan bog‘liq bo‘lgan yosh davriga oid muammolarni bartaraf qilish. Kuzatish, taqlid qilish orqali o‘rgatish fenomeni Murakkab ijtimoiy xulq-atvorning egallanishini izohlash uchun operant va respondent o‘rgatish mexanizmlari yetarli emas.

Xulq-atvor modeliga amal qilish kodlangan axborot ma‘lumotga tayangan holda sodir bo‘ladi. Agressiyaning moyillashtirish sharoitlarini o‘rganish ijtimoiy o‘rgatish nazariyasining tayanch mavzularidan biridir. Ijtimoiylashtirish tushunchasi favqulotda keng va ko‘p qirralidir, har bir madaniyatda jamiyatning tarkibiy a‘zosini sifat va bilishga o‘z talablari mavjud. Biroq, xulq-atvorning ba‘zi ko‘rinishlari ko‘proq universal umumiy rol o‘ynaydi? Hamkorlik, o‘zaro yordam, altruistik xulq-atvor, agressiyaning maqbul shakllari hayotning bunday jihatlariga o‘rganish har qanday ham jamiyatda mutlaqo zarurdir. Bolaning psixologik tabiati haqidagi tasavvurlarning o‘zgarishi. Shunday qilib, XX asrning ikkinchi yarmida amerika psixologiyasida rivojlanish asta-sekin bolaning psixologik tabiati haqidagi tasavvurlarga o‘zgaradi. Bola nafaqat o‘z atrofida qilayotgan ta‘sirini his qiluvchi, balki o‘zi ham ularga ta‘sir ko‘rsatuvchi, ya‘ni o‘zaro aloqa bo‘yicha ham korsubjekt sifatida faol mavjudot sifatida ko‘rib chiqila boshlandi.

Yangi yondashuvning ayrim jihatlari A.Bandura va D.Gevirts g‘oyalarida ifodalandi, chunonchi, masalan, hayotning ilk bosqichlarini mustaqil ravishda kuzatish orqali o‘rgatish haqiqiy amaliyligini, xulq-atvor harakatlari tuzilishida ichki kognitiv o‘zgaruvchilarni ajratishni, ichki quvvatlovchi javoblar ahamiyatini e‘tirof etgan. XX asrning 70-yillari o‘rtalariga kelib, psixika ontogenezini tadqiq qilish uchun ijtimoiy o‘rgatish nazariyasi va manipulyativ eksperiment metodidagi asosiy qiyinchilik yo‘nalishning o‘zini ichida aniq bo‘ldi:

— ma‘lum otlar aniqligi va to‘g‘riligiga urinishda qidiruv eksperimentidan voz kechish yuz berdi, eksperimental metod o‘zo‘zidan ma‘lum bo‘lgan faraz bilan laboratoriya testlariga muvofiqlashtirishdi;

— ko‘pincha laboratoriya eksperimenti sun‘iy xarakter kasb etgan real hayotiy muammolardan ajratib olingan va bolaning psixik rivojlanish jarayonlarini tushunish uchun yaroqsiz amaliyot talablariga javob bera olmaydi:

— tadqiqot natijalari yoshga bog‘liq tafovutlar va kishilar xarakteristikalarini qayd etishni o‘zida namoyon etgan, lekin ularning yordami bilan rivojlanish sabablarini va shartlarini aniqlab bo‘lmagan — ko‘p takrorlanuvchi empirik ma‘lumotlarda tushunchani umumlashtiruvchilari kam sonli va kuchsiz edi; — kattalar va bolalar, hayvonlar va insonlar psixik faoliyatining umumiy mexanizmlari

mavjudligiga uqtirish insonning ontogenetik rivojlanishini o‘ziga xos xususiyatlarning haqiqiy imkoniyatlarini tizimli ravishda pasayishiga olib keldi.

Ma’lum qilinishicha, rivojlanish psixologiyasi “imkon qadar qisqa oraliq vaqt mobaynida qiziq bir inson bilan ajoyib o‘zaro ta’sir vaziyatida bolaning g‘alati xulqatvori haqidagi fan” istehzoli bo‘lish kerak emas deb uni U.Bronfenbrenner ta’riflagan. Ushbu qarama-qarshiliklarni anglash rivojlanishning amerika psixologiyasida yangi tendensiya (g‘oya) tabiiy tadqiqot g‘oyasini tug‘ilishiga bolaning psixik rivojlanishi tuzilishidagi aksentlar aralashuviga olib keladi. XX asrning 80-yillari boshida ilmiy tadqiqotning majburiy xarakteristikalaridan biri ekologik validlik talabi bo‘lgan. Ekologik validlik kundalik hayotdagi vaziyatlar xususiyati sinaluvchilarni tadqiqot vaziyatda qurshab turuvchi shart-sharoitlar muvofiqligi sifatida muhokama qilinadi.

Tadqiqotchining dolzarb shiori bolaning bilish jarayonlari va har qanday faolligini bu uning tabiiy maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatida qanday o‘rin egallasa shunday ko‘rinishda o‘rganish kerak, eksperimental tadqiqot o‘tkazishga yangi talablar ilgari surilgan edi: sinaluvchiga ko‘rsatmani maishiy(kundalik) tilda taqdim qilish eksperimentator faolligini cheklash, sinaluvchini diqqat bilan kuzatishi va uning hal etish strategiyasini qayd qilib borish o‘zgarishlarni aniqlash o‘rgatuvchi eksperimental tadqiqotlar qo‘llanilishidan voz kechish real hayotda aynan shu metod va mexanizmlar qo‘llanilishiga kim kafolat beradi. Insoniyat taraqqiyotini tushunishga ekologik yondashuvda bu o‘zgarishlar birmuncha darajada yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. U.Bronfenbrenner, D.Kyun, D.Vulvili, R.Makkol bolaning hayotini yaqin oilaviy qurshovdan boshlab, ijtimoiy, tarixiy kontekstgacha o‘z ichiga oluvchi real sharoitlarida uning kundalik xulqatvorini o‘ziga xos xususiyatlarini diqqat bilan tadqiq qilish zaruriyatiga e’tiborini qaratadi. Analizga ekologik ahamiyatli o‘zgaruvchilar sifatida bolaning barcha hayotiy jabhalari kiritiladi uy, oila, sinf, transport, ijtimoiy rollar va funksiyalar: qiz, opa, o‘quvchi xulq-atvor faolligini xarakteristikasi davomiylik, zo‘riqish. Aslida vaziyat bundanda murakkab chunki, ajratilgan omillar ta’siri bir qator boshqa xususiyatlar, xususan jins, yosh, irq, ijtimoiy mansubligi. So‘z inson hayot yo‘liga bu omillarning murakkab qorishgan ta’siri haqida bermoqda. Shunday qilib, biz inson psixik rivojlanishini aniqlovchi omillar muammosiga asosiy e’tiborni qaratib, O.Uotsonning klassik bexiviorizm nazariyasi, B.Skinnerning operant o‘rgatish nazariyasi, A.Banduraning ijtimoiy kognitiv nazariyasi va U.Bronfenbrennerning ekologik tizim modeli misolida rivojlanish psixologiyasidagi xulq-atvor yondashuvi evolutsiyasini kuzatdik.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, o‘quvchilarda xulq-atvor shakllanishining psixologik usullari — bu ularning ijtimoiy moslashuvi, emotsional barqarorligi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladigan kompleks yondashuvdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Davletshin M.G. va boshqalar. «Yosh davrlar va pedagogik psixologiya». — T.: TDPU. 2009.
2. Karimova V.M., Sunnatova R.I., Tojibayeva R.N. Mustaqil fikrlash. — T.: Sharq. 2000.
3. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). Constitutional And Legal Basis Of The Institute Of Public Control In The Republic Of Uzbekistan (Theoretical Analysis). The American Journal of Political Science Law and Criminology, 3(04), 42-45.
4. Norliev, R., & Ibragimova, O. (2021). THE SPIRITUAL FOUNDATIONS OF A DEMOCRATIC SOCIETY. CURRENT RESEARCH JOURNAL OF
5. PEDAGOGICS, 2(12), 130-134.
6. Ziyonet manbalari